

ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 930.2«19/20»:94 (477)«9/13» Михайло Грушевський
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-1>

Могильний Леонід,
доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
mohylnyi@knu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3167-2411

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО РУСІ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Ця робота спрямована на систематизацію концепції М. Грушевського щодо виникнення та ролі давньоруських міст IX–XIII ст. у його наукових працях періоду кінця XIX – початку XX ст. Дослідження концепції створення давньоруських міст у працях М. Грушевського дозволяє зрозуміти погляди вченого на процеси державотворення та суспільної еволюції на теренах Русі. Актуальність посилюється потребою переосмислення класичних історіографічних підходів до вивчення урбанізаційних процесів раннього середньовіччя. Мета дослідження – проаналізувати та систематизувати погляди М. Грушевського на походження та функції середньовічних міст Русі в контексті його концепції територіального принципу суспільної організації. Методологія дослідження базується на принципах історичної об'єктивності, неупередженості та комплексності з використанням аналітичних та синтетичних методів, історично-порівняльного, проблемно-хронологічного та описового підходів. Наукова новина і результат полягають у всебічному історіографічному вивченні трансформації концепції М. Грушевського протягом його наукової діяльності щодо центральної теми – формування та значення давньоруських міст IX–XIII ст. Встановлено, що М. Грушевський обґрунтував концепцію територіального принципу як основи ранньої суспільної організації, де місто виступало центром формування громади. Простежено трансформацію функціональної ролі міст від оборонної ролі до політичного домінування над пригородами. Висновки демонструють, що М. Грушевський перейшов від простого опису походження міст, характерного для його попередників, до глибшого аналітичного підходу, хоча з обмеженням та одностороннім використанням археологічних матеріалів. Учений розглядав давні міста як ключові центри громадсько-політичного життя ранньої Русі, де відбувалися основні історичні події. Історик підтримує концепцію поступового розвитку давніх укріплених поселень у впливові на політичні та економічні центри. Він особливо досліджував трансформацію владних структур та соціуму в процесі державотворення. Концепція М. Грушевського демонструє комплексний підхід до розуміння урбанізаційних процесів, поєднуючи географічні, соціальні та політичні чинники у формуванні давньоруської влади.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Русь, середньовічне місто, городище, історіографія, ремесла, торгівля.

Друга половина XIX ст. стала переломним періодом у вивченні історії міст давньої Русі. Саме в цей час історична наука переходить від описових методів до аналітичних підходів, формуючи теоретичні основи для розуміння урбанізаційних процесів у середньовічній Східній Європі.

Актуальність дослідження міст цього періоду зумовлювалася кількома факторами. По-перше, розвиток економіки і швидка урбанізація держави стимулювали інтерес до історичних коренів міського життя. По-друге, формування національної ідентичності потребувало наукового

обґрунтування давнини та самотності слов'янської цивілізації. По-третє, активізація археологічних досліджень надала нові матеріальні джерела для вивчення ранніх міських поселень. Проаналізовано концептуальні підходи видатного українського історика М. Грушевського до проблеми походження та розвитку міст Русі IX–XIII ст. На основі аналізу фундаментальних праць М. Грушевського «Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України», «Нарис історії українського народу» та низки статей систематизовано його погляди на типологію стародавніх міст, функціональне призначення міст, їх роль у формуванні територіально-політичної структури і еволюцію від оборонних споруд до центрів економічного та політичного життя. Особливу увагу приділено аналізу концепції «системи міської гегемонії» як основи державотворчих процесів у давній Русі.

Мета дослідження – дослідити й упорядкувати концептуальні підходи Грушевського щодо створення та ролі міських центрів середньовічної Русі у зв'язку з його теорією територіальної основи організації суспільства.

Завдання роботи – розкрити ключові положення теорії М. Грушевського про виникнення міст; простежити еволюцію від укріплених міст до політичних центрів; висвітлити взаємодію міського устрою з племінною організацією; проаналізувати роль князівсько-дружинного елемента у формуванні системи міської гегемонії.

Проблема міста давньої Русі в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. виходила далеко за межі суто академічного інтересу, торкаючись фундаментальних питань розуміння історичного процесу, природи державотворення та цивілізаційних основ східнослов'янського світу.

Теоретико-методологічний аспект проблеми полягав у необхідності вироблення наукових критеріїв дослідження урбанізаційних процесів. Традиційні описові методи були недостатніми для розуміння складних механізмів виникнення та розвитку міст. Постала потреба в теоретичному осмисленні самого феномену міста в контексті історії середньовічної Східної Європи. Що собою являє місто, які критерії відрізняють його від села чи городища, як співвідносяться економічні, політичні та соціальні функції міських поселень.

Джерелознавчий аспект був пов'язаний з проблемою інтерпретації обмежених і часто спотворених або малозрозумілих свідчень літописів. Епізодичність згадок про міста в писемних джерелах створювала складності у встановленій хронології їх виникнення та визначила реальну кількість міських поселень. Археологічні дослідження, що активізувалися в цей період, поставили питання про вміст та синтез різних типів джерел.

Концептуальний аспект торкався фундаментальних питань про характер історичного розвитку. Чи відбулася урбанізація за загальноєвропейською схемою «від села до міста», чи мала специфічні риси в умовах Східної Європи? Як співвідносилися внутрішні процеси розвитку слов'янського суспільства із зовнішніми впливами (варязьким, візантійським, хозарським)? Яка роль міст у процесі формування ранньодержавних структур?

Соціально-політичний контекст проблеми визначався потребами формування національної ідентичності та історичної самосвідомості. Доведення давності та самотності східнослов'янської державності через дослідження міської культури стало елементом інтелектуального життя епохи. Водночас швидка урбанізація актуалізувала питання про історичні корені міського життя.

Міждисциплінарний аспект полягав у необхідності поєднання різних галузей знань. Історія міст вимагала залучення археології, географії, юриспруденції, економіки, що поставило питання про методологію комплексного дослідження та критерії верифікації висновків, отриманих іншими методами.

Ідеологічний аспект проблеми виявляється в протистоянні різних історіософських концепцій. «Норманська теорія» та її критика по-різному пояснювала роль зовнішніх впливів у становленні міст. Слов'янофільські і західні тенденції в історіографії формували різні підходи до оцінки самотності та універсальності міського історичного досвіду.

Регіональний і порівняльний аспекти полягають у необхідності врахування територіальних особливостей урбанізаційних процесів. Північно-західні, південно-західні та північно-східні землі Русі продемонстрували різні моделі міського розвитку, що вимагало диференційованого підходу до їх вивчення.

Проблематика походження міст сформувалася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і в другій половині XIX ст. дослідники поступово відходять від описового висвітлення історії міст Русі до аналітичного і частково комплексного.

Усталена в європейській історіографії концепція міста як осередку прогресу та міщанства як антифеодальної сили призвела до хибних уявлень про суспільно-політичний розвиток ранньої Русі. Через цю призму середньовічне місто тривалий час однобоко трактувалося як прообраз нової європейської історичної доби, що не завжди було обґрунтовано з огляду на історичні реалії.

Науковий досвід продемонстрував обмеженість суто фактологічного підходу. Стало очевидно, що для глибокого аналізу міської еволюції необхідна комплексна теоретична база, що інтегрує досягнення різних дисциплін: від історії і економіки до права й політології. Отже, розуміння історії міста залежить не стільки від кількості фактів, скільки від системності та міждисциплінарності дослідження.

Таким чином, проблема міст давньої Русі в історіографії другої половини XIX ст. постає як комплексне багатовимірне явище, що потребувало вироблення нових теоретичних підходів, методологічних принципів та дослідницьких стратегій. Саме ця багатоаспектність проблеми зумовила появу різних, часто конкуруючих теоретичних концепцій та методологічних підходів. Якщо на початку століття домінували описові підходи, засновані переважно на літописних даних, то після 1850-х років формуються принципово різні концепції урбанізації.

В історії становлення будь-якого суспільства ключову роль відіграють принципи його організації. Видатний український історик М. Грушевський у своїх працях доводив, що в основі суспільної будови давніх слов'ян лежав не родовий, а територіальний принцип. Вихідною точкою, ядром цього процесу, на його думку, стало місто («город») (Грушевський М., 1994, с. 361).

М. Грушевський у своїх дослідженнях спирався на широкий комплекс джерел, що включає літописні свідчення, археологічні дані кінця XIX – початку XX ст., а також порівняльний аналіз із розвитком міст в інших регіонах Європи (Грушевський, 2002, с. 66–67). Особливу цінність становлять його спостереження щодо кількості міст на українських землях: у Київській губернії він нарахував 435 міст, на Волині – 348, на Поділлі – понад 350, на Чернігівщині – близько 150 (Грушевський М., 1994, с. 361).

Методологічно М. Грушевський виходив із принципу історизму, розглядаючи еволюцію міст як закономірний процес, зумовлений конкретними історичними обставинами. Він застосовує порівняльно-історичний метод, зіставляючи давньоруські міста з урбаністичними процесами в інших європейських регіонах. Важливим елементом його підходу було об'єднання археологічних даних із засвідченими письмовими джерелами, що дозволило створити цільну картину розвитку міського життя.

М. Грушевський розпочав свій аналіз із етимологічного обґрунтування термінів «городище» і «город». Як зазначав історик: «Город, як показує саме слово, се огорожене, безпечне місце», «обведене ровами і валами» (Грушевський М., 1994, с. 361; Грушевський М., 1921, с. 44; Грушевський М., 2015, с. 44). Ця дефініція показує, на його думку, первинну сутність давньоруського міста як укріпленого пункту, призначеного для захисту населення та його майна. Історик звертає увагу на те, що скандинавські джерела називали слов'янські землі «Гардарики» – «краєм міст», що призвело до великого поширення міських укріплень у регіоні вже в ранній період (Грушевський М., 1994, с. 362). Це спостереження М. Грушевський використовував як додатковий аргумент на користь автохтонного характеру урбанізаційних процесів у східних слов'ян.

М. Грушевський запропонував детальну типологію давньоруських городищ, засновану на хронологічному і функціональному принципах. Ця класифікація кінця XIX – початку XX ст. стала одним з найбільш цікавих елементів його концепції, порівняно з подібними за тематикою дослідженнями сучасних для нього істориків.

Історик виділив три основні типи городищ за хронологічними ознаками: 1. Найдавніші городища – округлі, розташовані часто на рівнині, оточені невисоким валом і іноді ровом. М. Грушевський пов'язував їх із раннім періодом слов'янського розселення, коли інженерне мистецтво побудови укріплень було ще недосконалим. 2. Городища князівсько-дружинних часів – розташовані на високих, крутих висотах, на мисах між річками та ярами, захищені з доступного боку системою концентричних валів. Цей тип М. Грушевський вважав «типовим для князівсько-дружинних часів», коли зростання військово-політичного значення міст вимагало більших досконалих укріплень. 3. Пізніші городища – правильно чотирикутні, збудовані відповідно до вимог артилерійської стрільби. Ці укріплення відносяться до пізнішого періоду, коли змінилася військова техніка (Грушевський М., 1994, с. 362; Грушевський М., 1921, с. 44–45).

Поряд із хронологічною класифікацією М. Грушевський приділив увагу функціональній диференціації городищ і міст. Він виділив: великі городища «на кілька моргів», призначені для захисту значних груп населення; малі городки, «де могло вміститися хіба кілька родин зі своїм майном»; спеціалізовані укріплення, розраховані на конкретні оборонні завдання. Така диференціація відображала, на думку історика, соціально-економічну стратифікацію давньоруського суспільства та різні рівні територіальної організації (Грушевський М., 1994, с. 363).

Основоположним у концепції М. Грушевського є підтвердження про первинну оборонну функцію городищ. Він підкреслював: «Город ставився, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сховати своє майно і себе самого» (Грушевський М., 1994, с. 362; Грушевський М., 1921, с. 44). Ця функція визначала не лише архітектурно-планувальні особливості городищ, але й принципи їх розташування в ландшафті. Укріплення зводилися переважно з дерева (стіни, частокіл-«острог»), камінь використовувався вкрай рідко. У часи небезпеки саме в городищі можна було сховати себе, родину та майно. Історик наголошував на тому, що потреба в укріпленнях була зумовлена не лише зовнішніми загрозами, але й внутрішніми конфліктами: «Захисту треба було не тільки від сторонніх ворогів: поміж дрібними волостями та племенами велися завзяті бійки і з огляду на них треба мати якесь сховище» (Грушевський М., 1994, с. 362). Така ситуація створювала необхідність у «густій сітці» оборонних споруд, що пояснює кількість міст на українських землях (Грушевський М., 1994, с. 362; Грушевський М., 1921, с. 44).

Потреба в такому прихистку була настільки нагальною, що городища будувалися для різних за розміром спільнот – від групи сіл до кількох родин (Грушевський М., 1921, с. 45). Цей факт, на думку М. Грушевського, ілюструє легенда про Кия, який, прийшовши на Дунай, збудував для свого роду окремих «городок» (Грушевський М., 1994, с. 362).

Важливим елементом концепції М. Грушевського було розуміння ролі міст у формуванні нових соціально-територіальних зв'язків. Він зазначив: «Будова і розвиток міста створювали певний зв'язок між учасниками» (Грушевський М., 1994, с. 363). Таким чином, міста ставали центрами формування нових громадських структур, які поступово витісняли традиційні родоплемінні відносини. Учений бачив у цьому процесі один із ключових чинників політичної еволюції давньоруського суспільства.

Ключова теза М. Грушевського полягає в тому, що цей зв'язок був суто територіальним, незалежним від родинних зв'язків. Люди об'єднувалися, бо жили на одній території і мали спільні інтереси (Грушевський М., 2002, с. 362; Грушевський М., 2015, с. 44). З цього первісного союзу виростили й інші спільні проекти:

- спільна оборона під час війни;
- збір ресурсів на спільні цілі;
- забезпечення громадського порядку та переслідування злочинців.

Історик вбачає в цих ранніх територіальних союзах прообраз пізніших «копних судів» – громадських зборів («віч»), що чинили суд у межах своєї території за литовських часів (Грушевський М., 1994, с. 363).

Не всі городища мали однакову долю. Деякі так і залишилися тимчасовими сховищами, порожніми в мирний час. Інші ж перетворилися на політичні, економічні та культурні центри, поширюючи свій вплив на значні території. Цьому сприяли кілька чинників: 1. Особливо міцне або вигідно розташоване укріплення ставало центром оборони для всієї округи. 2. «Старше» місто, що стояло на важливій торговельній артерії, притягувало купців і ремісників, перетворюючись на осередок торгівлі, ремесла та промислів.

Цей процес мав і культурний вимір: населення округи, що «тягнуло» до центрального «старшого» міста, часто приймало його назву замість старої племінної. Так, на думку історика, на землях дулібів з'явилися бужани, а на території кривичів – полочани та смоляни (Грушевський М., 2015, с. 44).

Новий міський (територіальний) устрій вступав у взаємодію зі старим, племінним. Результати цієї взаємодії були різними: 1. Племена зі слабо розвиненим міським життям (деревляни, радимичі, в'ятичі) потрапляли під вплив потужних сусідніх центрів (Києва, Чернігова). 2. Сильний розвиток кількох міських центрів на території одного племені призводив до його розпаду на окремі землі-волості (князівства). Так, Сіверська земля розділилася на Чернігівську й Переяславську, а Кривицька – на Смоленську та Полоцьку. 3. Деякі племена, як-от в'ятичі, не змогли створити потужних центрів, надовго зберігши аморфний племінний устрій (Грушевський М., 2015, с. 44–45).

М. Грушевський детально аналізував конструктивні особливості давньоруських укріплень. Основними елементами фортифікації, за його спостереженнями, були: вали – основний елемент оборони, часто розташований концентричними колами навколо міста (Грушевський М., 1896, с. 3). М. Грушевський описав їх як «дуже міцну й довгу огорожу» з «проробленими у ній ворітьми» (Грушевський М., 1994, с. 241); дерев'яні укріплення – стіни, палісади і частоколи, які доповнювали систему земляних валів. Історик зазначав: «Окрім валів місто боронили часто дерев'яними укріпленнями у вигляді стіни» (Грушевський М., 1994, с. 362). Коли основне укріплення не могло вмістити всіх мешканців, «передгороддя обводили дерев'яними палісадами – частоколом (так званим «острогом»)). Кам'яні споруди були рідкісним явищем: «Кам'яних укріплень в давній Русі майже не було, навіть кам'яні брами і вежі згадуються тільки пізніше і зрідка, як щось незвичайне» (Грушевський М., 1994, с. 362; Грушевський М., 1921, с. 45).

М. Грушевський виділив у структурі давньоруських міст кілька функціональних зон: власне «город» – центральне укріплення, де зосереджені одними об'єктами; передгороддя – додаткове укріплення навколо основного міста; острог – житлові квартали, що виростили навколо укріплень і були оточені палісадами. Ця структура, на думку історика, відображала поступову еволюцію від простих сховищ до складних міських комплексів (Грушевський М., 1994, с. 362, 364, Грушевський М., 1921, с. 45).

М. Грушевський розглядав місто як основу нового типу суспільної організації, заснованої на територіальному, а не народному принципі. Він підкреслював: «Територіальний принцип, що лежить на основі такої локальної сільської організації», стає основою в еволюційному процесі суспільного розвитку і «вихідною точкою такої ширшої суспільної організації» стає місто (Грушевський М., 1994, с. 361).

Цей процес мав глибокі соціально-політичні наслідки. Міста ставали центрами нових форм громадського життя, де формувалися інститути спільної оборони, збирання коштів для суспільних потреб, забезпечення громадського спокою та переслідування правопорушників.

М. Грушевський вважав, що саме у містах формувалися зародки майбутніх державних інституцій (Грушевський М., 1994, с. 361; Грушевський М., 2002, с. 70–71; Грушевський М., 2015, с. 44–45).

Особливе місце в концепції М. Грушевського посідає аналіз ролі торгівлі в розвитку міст. Торговельна концепція набула неабиякої популярності в ХІХ ст., тому вчений не міг її оминати і спробував імплементувати у власну концепцію. Він зазначав: «Торговельні мотиви» стали основним фактором зростання міста, якщо воно буде «розташовано на торговельній дорозі і буде центром регіональної торгівлі» (Грушевський М., 1994, с. 364, 397; Грушевський М., 2002, с. 70; Грушевський М., 1921, с. 47; Грушевський М., 2015, с. 51, 61–62).

Торговельна функція кардинально змінила характер міста. Воно переставало бути лише тимчасовим сховищем і перетворювалося на постійний центр економічного життя: в ньому збиралась постійна «торговельна і промислова» людність; проявлялася потреба особливої оборони «під час війни» (Грушевський М., 1994, с. 364).

М. Грушевський особливо підкреслював взаємозв'язок торговельної та оборонної функцій: «Коли пригадаємо, як тоді велася торгівля, і які тоді були купці – що то були воєнні люди, які мусили своєю зброєю обороняти свою торгівлю, то зрозуміємо, чому ті міста у нас, де особливо розвивалася торгівля й осідали торгові люди, разом з тими ставали центрами воєнними і політичними» (Грушевський М., 1921, с. 47).

М. Грушевський описував механізм державотворення через контроль торговельних шляхів: будівництво «городків» у стратегічних місцях, призначення київськими князями «своїх мужів» для управління створювало систему, що служила торговельним інтересам, забезпечувала владу великого князя і утримувала дружину (Грушевський М., 1994, с. 397; Грушевський М., 2025, с. 62).

Одним із найоригінальніших елементів концепції М. Грушевського була теорія «системи міської гегемонії». «Старше» місто притягувало до себе населення, яке селилося в його стінах або під його захистом, утворюючи «передгороддя» чи «острог» (Грушевський М., 1994, с. 362, 364; Грушевський М., 1921, с. 45). Історик вважав, що «спеціальні географічні умови», шляхи та інші фактори висувають окремі міста із груп на головні ролі, роблять їх центрами ширших округів і надають їхнім громадам значний вплив у прийнятті рішень. Механізм цієї гегемонії М. Грушевський описав так: «Що ж старійшини (тобто жителі «старшого» міста) надумують, на тому ж пригороди пристануть» (Грушевський М., 1994, с. 364; Грушевський М., 2015, с. 44). «Старше» місто вирішувало справи не тільки для себе, але й для своїх «пригородів» – міст, що перебували під його політичним впливом. Таким чином, «старше» місто отримує домінуючий вплив над пригородами, поступово замінюючи традиційні племінні структури влади. Розвиток міських центрів призводить до розпаду племінної території на окремі волості-князівства, і як наслідок, відбувається перехід від родоплемінного до територіально-політичного устрою (Грушевський М., 1994, с. 364–365; Грушевський М., 2015, с. 44).

М. Грушевський виділив кілька чинників, що сприяли формуванню міських центрів гегемонії: стратегічне положення – особливе розташування міста або його важливе стратегічне значення, що змушувало всі сусідні округи брати участь у його обороні; торговельні переваги – розташування на торгових шляхах, що зробило місто торговельним центром значної території; історична традиція – значення міста могло бути створене «давнішим життям місцевості» й тільки відроджувалося знову з новим населенням; родовий фактор, хоча М. Грушевський вважав його менш значним для східних слов'ян порівняно з іншими народами (Грушевський М., 2015, с. 44).

Система міського домінування мала далекосяжні політичні наслідки. М. Грушевський підкреслював: «Ці системи гегемонії міст були виключно важливим творчим моментом у подальшому розвитку руського суспільно-політичного устрою» (Грушевський М., 2015, с. 44). Найважливішим наслідком стало формування нових територіально-політичних утворень –

волостей-земель. Цей процес відбувався двояко: об'єднання слабких територій: «Території племен зі слабо розвиненим міським життям, без сильних міських центрів, були притягнуті до сусідніх чужоплемінних центрів – деревлян до Києва, радимичі й в'ятичі до Чернігова»; розпад племінних територій: «Сильний розвиток міських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князівств: так, Сіверщина поділилася на землю Чернігівську й Переяславську, Кривицька територія – на Смоленську й Полоцьку» (Грушевський М., 2015, с. 45).

Важливим наслідком міської гегемонії стала зміна етнополітичної ідентичності населення. М. Грушевський зазначав: «Населення округу, яке «тягнуло» до цього центрального міста, прийняло його ім'я, що заступало й викидало з уживання стару племінну назву». Так формуються нові етнополітичні спільноти: «Бужане і Червняне на території Дулібів, або Полочане, Смольняне і Псковичі на території Кривичів», а також «волиняни, бужани й черняни на території дулібів; чернігівці, переяславці й новгородці на території сіверян» (Грушевський М., 2015, с. 44).

М. Грушевський приділяв особливу увагу впливу князівсько-дружинного елемента на розвиток міських відносин. Він підкреслював: «На зміцнення зв'язків міста з пригородами», на перетворення цих зв'язків у формальну залежність пригородів від міста, по всій імовірності, вплинув «князівсько-дружинний устрій» (Грушевський М., 1994, с. 365; Грушевський М., 2015, с. 45, 46). До появи князівської влади гегемонії міста над пригородами могло бути «не більшим як моральною перевагою, моральним впливом» (Грушевський М., 1994, с. 365). Реальною політичною залежністю вона стала лише тоді, коли в місті засів князь чи його намісник, із «загоном дружини для підтримання свого престижу» (Грушевський М., 2015, с. 46).

Князівсько-дружинний устрій створив нову систему управління містами. М. Грушевський описав її як мережу «городків», де київські князі «саджали своїх мужів» (Грушевський М., 1994, с. 397). Ця система мала подвійне призначення: 1) контроль над торговельними шляхами: «забезпечення торговельних доріг потягнуло побудову в найбільш небезпечних місцях або в більших центрах торгівлі «городків»; 2) політичний контроль: розміщення намісників стало «одним із способів контролю підкорених племен» (Грушевський М., 1899, с. 12; Грушевський М., 1994, с. 397).

У результаті взаємодії міських і князівських структур сформувалася державна система, яка, за словами М. Грушевського, «служила інтересам як торгівлі, так і великого князя і дружини, що правила цією системою й жила з її доходів» (Грушевський М., 1994, с. 397). Ця система мала характерні особливості: 1) основу держави становили «міста і факторії на торгових шляхах, із «руськими» князями й «руськими» залогами в них»; 2) вибіркове управління: «Цілі ж округи й племена, більш віддалені від торгових шляхів, що не становили торгового й стратегічного інтересу, були полишені самі на себе»; 3) економічна основа: держава спиралася на доходи від контролю над торгівлею та данину з підлеглих територій (Грушевський М., 1994, с. 397; Грушевський М., 2025, с. 62).

М. Грушевський, продовжуючи вивчати здобутки попередників, розробив власну концепцію ролі міст у ранньосередньовічній історії Русі, де міста виступали як ключові осередки військового захисту, економічного розвитку та політичної централізації. Учений детально проаналізував систему укріплень, створену князем Володимиром Великим для захисту від печенізьких нападів. Ця система продемонструвала високий рівень стратегічного планування та інженерного мистецтва. Його дослідження позитивно характеризує створення князем Володимиром наприкінці X ст. стратегічно продуманої триступеневої системи оборони від кочовиків на лівобережній частині Русі: перша лінія по річці Сула, друга по Трубежу і Сейму, третя по Остру і Десні. М. Грушевський підкреслював комплексний характер цих укріплень: поєднання «фортець, замків та міст», доповнених «трьома лініями валів» як «дуже міцною» системою фортифікацій з проробленими проїздами-ворітьми (Грушевський М., 1994, с. 193, 241; Грушевський М., 1921, с. 84; Грушевський М., 2015, с. 34–35).

Важливим елементом оборонної системи була переселенська політика. Володимир Великий «заводив людей з північних країв, аби стерегли ті фортеці». Ця практика свідчить про необхідність усвідомлення не лише конструкційних укріплень, але й забезпечення їх постійними гарнізонами (Грушевський М., 2015, с. 35–36; Грушевський М., 1921, с. 84).

М. Грушевський виділив кілька типів спеціалізованих оборонних центрів: ключові фортеці: Білгород, Переяслав як центри оборони від печенігів; прикордонні укріплення: по річках Росі, Стугні, Ірпеню та Червенські міста; стратегічні пункти: на важливих торговельних шляхах і в місцях можливого вторгнення ворога (Грушевський М., 1899, с. 12; Грушевський М., 2015, с. 35, 62; Грушевський М., 1921, с. 84).

Учений приділяв особливу увагу Києву як центру в усій системі давньоруських міст. Він підкреслював: «Найбільший торговельний центр у нас в Україні в часі по розселенню підіймається Київ» (Грушевський М., 1921, с. 47). Переваги Києва історик вбачав у його географічному положенні: «Він стояв так добре, що в ньому збиралися всі купці, які прибули по Дніпру і головним притокам його Прип'яті і Десні, що впадають до Дніпра вище Києва» (Грушевський М., 1921, с. 47). Київ, за концепцією М. Грушевського, став моделлю для розуміння ролі міста у державотворчому процесі. Місто поєднувало декілька функцій: торговельного центру – «серцем, де зійшлися головні торгові артерії Східної Європи»; військово-політичного центру: «разом з тим він стає столицею воєнних сил і княжої влади»; культурного центру: «одне з найдавніших культурних гнізд Європи» (Грушевський М., 1921, с. 47; Грушевський М., 2015, с. 51).

З Києва великі князі поширювали систему контролю над іншими містами та територіями. М. Грушевський описав, як Володимир Великий «позбирав землі й волості, що були залежні від Києва, покидав тих «світлич і великих князів», що сиділи тут і не хотіли слухати молодих князів київських, та на місці їх посадив своїх синів (Грушевський М., 1921, с. 75). Ця система охоплювала основні центри: Новгород, Псков, Полоцьк, Смоленськ, Туров, Володимир на Волині, Тмутаракань, Ростов, Муром. У кожному з цих міст сиділи представники київського князівського дому, що забезпечувало єдність державної системи.

Таким чином, М. Грушевський здійснив революційний внесок у дослідження походження і ролі міста давньої Русі, створивши концептуально нову теорію територіального принципу суспільної організації. Його фундаментальна теза полягала в тому, що в основі суспільної будови давніх слов'ян лежав не родовий, а територіальний принцип, де «город» виступав ядром та вихідною точкою цього процесу.

М. Грушевський доводив, що міста були не просто оборонними спорудами, а центрами формування автохтонних територіальних громад, де спільна праця будівництва укріплень зміцнювала зв'язки між учасниками незалежно від родинного становища. Він розробив еволюційну хронологічну класифікацію міст від найдавніших «городищ-майданів» до складних укріплень князівсько-дружинної доби, демонструючи поступовий розвиток фортифікаційного мистецтва.

Центральною інновацією стала концепція «гегемонії міст», згідно з якою найсильніші міські центри поширювали свій вплив на навколишні території, витісняючи традиційні племенні структури влади. Цей процес призводить до розпаду племенних територій на окремі волості-князівства, забезпечуючи перехід від родоплеменного до територіально-політичного устрою.

М. Грушевський документально обґрунтував високий рівень урбанізації давньоруських земель, наводячи статистичні дані про всі міста в різних регіонах і пояснюючи міжнародне визнання Русі як «Гардарики». Він детально проаналізував стратегічну оборонну систему князя Володимира Великого з триступневими лініями укріплень, показавши планомірність державної політики в містобудуванні.

Методологічно М. Грушевський запровадив комплексний підхід, поєднуючи археологічні дані з писемними джерелами та географічним аналізом, що створило нову парадигму дослідження ранньосередньовічної урбанізації. Його теорія механізму державотворення через

контроль торговельних шляхів і мережу «городків» розкрила взаємозв'язок між економічними інтересами, політичною централізацією та формуванням ранньої державності.

Концепція М. Грушевського зберігає свою актуальність і нині, оскільки вона пропонує системний підхід до розуміння урбанізаційних процесів як основи державотворення. Його ідеї про територіальність як альтернативу родовим зв'язкам, про роль торгівлі в політичному розвитку та про систему міської гегемонії як механізм формування державних структур залишаються на місці для сучасних досліджень давньоруської історії. Водночас слід відзначити, що концепція Грушевського формулювалася на основі археологічних даних кінця XIX – початку XX ст. Сучасні археологічні дослідження значно розширили виявлення про давньоруські міста, що дозволило як підтвердити деякі спостереження історика, так і уточнити або переосмислити інші аспекти його теорії. Тим не менше, концептуальна модель М. Грушевського залишається одним із найбільш впливових і методологічно значущих внесків в історіографію давньоруського урбанізму, а його підходи до вивчення міст як комплексних соціально-економічних і політичних явищ зберігають свою евристичну цінність для сучасних дослідників.

Список літератури

- Грушевський М., 1896. До Болоховщини: Губинське городище. *Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка*, Т. Х. Львів, 2–3.
- Грушевський М., 2002. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори у 50 т.* Т. І. Львів, 65–74.
- Грушевський М., 1899. Звенигород галицький [з рис.]. Історично-археологічна розвідка М. Грушевського. *Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка*, т. XXXI і XXXII, Львів. 1–28
- Грушевський М., 1921. *Ілюстрована історія України*. Київ–Відень.
- Грушевський М., 1994. *Історія України-Руси*. У 11 т. Т. 1: До початку XI віка. Київ.
- Грушевський М., 2015. Нарис історії українського народу. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори у 50 т.* Т. XLII. Львів.

Leonid Mohylnyi

THE MEDIEVAL CITY OF RUS IN THE WORKS OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI

This work aims to systematize M. Hrushevsky's concepts regarding the emergence and role of ancient Russian cities in the 9th–13th centuries in his scientific works of the late 19th–early 20th centuries. The study of the concept of the creation of ancient Russian cities in the works of M. Hrushevsky allows us to understand the scholar's views on the processes of state formation and social evolution in the territory of Rus. Its relevance is enhanced by the need to rethink classical historiographical approaches to the study of urbanization processes in the early Middle Ages. The purpose of the study is to analyze and systematize M. Hrushevsky's views on the origin and functions of medieval cities in Rus in the context of his concept of the territorial principle of social organization. The research methodology is based on the principles of historical objectivity, impartiality, and comprehensiveness, using analytical and synthetic methods, historical-comparative, problem-chronological, and descriptive approaches. The scientific novelty and result lie in a comprehensive historiographical study of the transformation of M. Hrushevsky's concepts throughout his scientific activity regarding the central theme – the formation and significance of ancient Rus cities in the 9th–13th centuries. It has been established that M. Hrushevsky substantiated the concept of the territorial principle as the basis of early social organization, where the city acted as the center of community formation. The transformation from defensive functions to political domination over the suburbs has been traced. The conclusions demonstrate that M. Hrushevsky moved from a simple description of the origin of cities, characteristic of his predecessors, to a deeper analytical approach, albeit with limited and one-sided use of archaeological materials. The scholar viewed ancient cities as key centers of public and political life in early Rus, where major historical events took place. The historian supports the concept of the gradual development of ancient fortified settlements into influential political and economic centers. He particularly studied the transformation of power structures and society in the process

of state formation. M. Hrushevsky's concept demonstrates a comprehensive approach to understanding urbanization processes, combining geographical, social, and political factors in the formation of Old Rus' power.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, Rus', medieval city, fortified settlement, historiography, crafts, trade.

References

Hrushevskiy M., 1896. Do Bolokhovshchyny: Hubynske horodyshche [To Bolokhovshchina: Gubyn Settlement]. *Zapysky Naukovoho Товариства imeni T. Shevchenka*, Lviv, 2–3. (In Ukrainian).

Hrushevskiy M., 2002. Vstupnyi vyklad z davnoi istorii Rusi, vyholoshenyi u Lvivskim universyteti 30 veresnia 1894 r. [Introductory lecture on the ancient history of Rus, delivered at Lviv University on September 30, 1894]. *Hrushevskiy Mykhailo Serhiiovych. Tvory u 50 t.* T. I. Lviv. 65–74. (In Ukrainian).

Hrushevskiy M., 1899. Zvenyhorod halytskyi [Zvenigorod Galitsky [with illustration]. *Istorychno-arkheologichna rozvidka M. Hrushevskoho. Zapysky Naukovoho Товариства imeni T. Shevchenka, T. XXXI i XXXII*, Lviv. 1–28. (In Ukrainian).

Hrushevskiy M., 1921. *Iliustrovana istoriia Ukrainy* [The Illustrated History of Ukraine]. Kyiv–Viden. (In Ukrainian).

Hrushevskiy M., 1994. *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus']. U 11 t. T. 1: Do pochatku XI vika Kyiv. (In Ukrainian).

Hrushevskiy M., 2015. An outline of the history of the Ukrainian people. *Hrushevskiy Mykhailo Serhiiovych. Tvory u 50 t.* T. XLII. Lviv. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 28.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025